

ХРОНІКА КОЗАЦЬКОЇ ДОБИ

Ольга РОСТОВСЬКА

(Ніжин)

Роман ЖЕЛЄЗКО

(Ніжин)

Події 1657–1663 років на Ніжинщині: українсько-російське протистояння та громадянська війна в Україні

У середині XVII ст. на території Ніжинського полку проживала 1/3 населення всієї тогочасної України [12, с. 3]. Тому дослідження історії Ніжинщини сприяє більш повному відображенню суспільно-політичних процесів періоду, що супроводжувався боротьбою старшинських угруповань за гетьманську булаву, брутальним втручанням сусідніх держав у українські справи, занепадом визвольних ідей і, нарешті, – величезними людськими жертвами та матеріальними руйнуваннями.

Історичні події 1657–1663 років увійшли в історіографію як доба “Руїни”, сутнісною ознакою якої став загальний занепад і криза української державності, що призвело до національної трагедії України – її територіального розчленування [1, с. 5].

Поняття “Руїна” започатковує Самійло Величко в “Літописі Руському”, і надалі воно стає майже класичним. Корифеї української історіографії – М. Костомаров (праці: “Гетьманство Виговського”, “Ю. Хмельницький”, “Руїна”), М. Петровський (“До історії Руїни”), М. Грушевський та їхні учні – розуміли “Руїну” як політичне явище. Тому на думку сучасної російської дослідниці Т. Яковлевої цей термін заперечується багатьма представниками російської історіографії. В науковій праці “Гетьманщина в другій половині 50-их років XVII століття. Причини і початок Руїни” (К., 1998) вона зазначає: “Руїна <...> посідає особливе місце в історії України <...> Особливого значення ця наукова проблема набуває у зв’язку дискусією про історію української державності, оцінкою Козацької держави, особливостей і перспектив її розвитку” [16, с. 5–7]. Дослідниця розглядає Руїну як наслідок соціальної розрухи (Хмельниччина, іноземні вторгнення, багаторічна війна), соціально-політичне явище, що супроводжувалося громадянською війною; а також втручання іноземних сил.

Серед сучасних українських науковців період “Руїни” поглиблено досліджували В. Борисенко, Ю. Єфремов, В. Смолій, В. Сте-

панков й інші. Слід указати, що в історіографії існують досить різноманітні хронологічні межі означеного періоду. Зокрема, існують такі датування: 1650–1670; 1655–1659; 1657–1663; 1657–1676; 1658–1686; 1663–1687 роки. Визначаючи період “Руїни” одні історики детермінують її датування подіями внутрішнього характеру; другі – зовнішнього, міжнародного; треті – особистістю правителя; інші – комплексом соціально-економічних факторів тощо.

Автори статті обрали хронологічні межі 1657–1663 рр. – від смерті гетьмана Б. Хмельницького до територіального розподілу України на Правобережжя під зверхністю Речі Посполитої та Лівобережжя під зверхністю Московської держави.

У серпні 1657 р., не завершивши справу визволення всіх етнічних українських земель, помирає гетьман Б. Хмельницький, останні роки правління якого характеризувалися відходом від промосковської зовнішньополітичної орієнтації. Віленське перемир’я між Московською державою та Річчю Посполитою 1656 року повністю перекреслювало умови Переяславської ради 1654 р., і давало гетьману право розірвати стосунки з Москвою. Проте, московський цар розглядав Гетьманщину не як незалежну суверенну державу, а як звичайну російську провінцію і робив усе можливе, щоб встановити повний контроль над українськими землями. Смерть Б. Хмельницького фактично поклала край намаганням українського народу вести свою окрему, незалежну від Москви, зовнішню та внутрішню політику, створивши сприятливу нагоду для ліквідації суверенітету Гетьманщини. Вже в останні дні життя Б. Хмельницького (10 (20) серпня 1657 р.) до України було відряджене московське посольство на чолі з боярином Кікіним. Як повідомляє М. Грушевський, перед від’їздом Кікін отримав спеціальні доручення й настанови. Діставшись України, боярин перше мав довідатися про стан здоров’я гетьмана. “Коли живий – послати до Москви звіт про це і чекати дальших інструкцій на границі, коли помер – їхати далі, і по дорозі, в Ніжені й інших містах вести секретні розмови з міщанством – з війтами, бурмистрами, простими людьми. Говорити так, що от мовляв стало цареві відомо, що гетьман помер, а на городи Малої Росії наступають татари і ляхи <...> Цар, жалуючи їх, посилає для оборони кн. Ромадановського з військом, а “для осмотренья войска Запорожского кн. Трубецького” з тов[аришами]. Нехай будуть безпечні”. [3, с. 25–26].

Однак, ця акція не отримала підтримки, ні на території Ніжинського полку, ні далі на шляху прямування посольства територією Лівобережжя, оскільки українське населення не бажало впускати російських воєвод до своїх міст.

Шістнадцятирічний гетьманчик Юрій Хмельницький, зважаючи на молодий вік і відсутність лідерських якостей, фактично не міг керувати країною, що дісталася йому після смерті батька. Тому в 1657 р. козацька старшинська рада обирає новим гетьманом України одного з найближчих сподвижників покійного Б. Хмельницького – Івана Виговського. У виборах гетьмана не приймала участь Запорізька Січ, що призвело до виникнення опозиції І. Виговському. На чолі невдоволених стояли кошовий отаман Я. Барабаш і полтавський полковник М. Пушкар, які на тлі власної жадоби до влади стали надалі маріонетками московської політики в Україні, спрямувавши свої дії фактично на ліквідацію української державності.

За таких умов навколо гетьмана І. Виговського почалося згуртування національно налаштованої козацької старшини. Одним із осередків такого “самостійництва” був

Ніжинський полк, репрезентований полковником Григорієм Гуляницьким, Василем Золотаренком (також полковник – наказний), сотником веркіївським Іваном Косинським, представниками Дівицької сотні Яном і Федором Чекановськими [6, с. 130].

Ніжинський полк на чолі з Г. Гуляницьким став однією з головних військових сил І. Виговського під час придушення виступу опозиційних сил. Наприкінці листопада 1657 р. лубенські козаки скаржилися московському послові Рагозину про застави, поставлені І. Виговським проти запорозьких посланців у напрямку Москви: “два полки ніженський і прилуцький і хоругв ляхів тримають застави під Кременчуком, Максимівкою, Перевалочною <...> щоб перейняти козаків, посланих до Москви, а перейнявши – відіслати до гетьмана” [3, с. 87].

На 1657 р. в Україні виникла реальна загроза громадянської війни, розбурханої внаслідок дій Москви з одного боку та розпочатого процесу майнового і правового розшарування між козацькою старшиною та низами з іншого. На початку березня 1658 р. внутрішнє протистояння в Гетьманщині посилилося. У відповідь на збільшення сил М. Пушкаря та Я. Барабаша, гетьман починає проводити наради з козацькою старшиною, присвячені майбутньому наступу на повстанців. На одній із таких нарад було прийнято рішення наступати в трьома напрямками: від м. Ніжина мав виступити Ніжинський полк, від Кременчука – союзники татари та від Бужина й Максимівни – військо на чолі гетьмана. Вже тоді Г. Гуляницьким сказав гетьманові: “Пане гетьмане, Боже поможи, аби ми з тобою полк Миргородський взяти і <...> пушкарівців, а потім dokonче воювати Москву” [3, с. 148].

Така заява ніжинського полковника досить яскраво відображає настрої частини козаків, зважаючи на зрадницькі дії Москви, відійти від союзу та повернутися до дружніх відносин із Варшавою. Причини цього були досить вагомими, адже 3 квітня 1658 р. московський цар звелів своїм воєводам зайняти низку міст Гетьманщини. Зокрема, до м. Ніжина був посланий Степан Бутіков, військові підрозділи якого мали налічувати 200 чоловік [3, с. 167]. Безперечно, що ці загоны призначалися для допомоги М. Пушкарю та Я. Барабашу.

У березні 1658 р. І. Виговський посилає Чернігівський, Ніжинський та Прилуцький полки для швидкого придушення виступу “опозиціонерів”. Проте, в лавах козаків стався бунт, оскільки частина їх відмовилася проливати братську кров. За даними М. Грушевського, “5 сотень Ніжинського полку хотіли перейти на бік Пушкаря, але довідавшись про це, Гуляницький велів вирубати ці збунтовані сотні...” [3, с. 150]. Внаслідок цієї езекуції врятувалося лише 50 козаків. Як бачимо, навіть вірні ніжинці почали вагатися відносно підтримки гетьману, який намагався навести лад в країні силою зброї. Внаслідок цього, за свідчень ряду істориків, навесні 1658 р. вся Східна Полтавщина об’єдналася із Запоріжжям у повстанні черні проти старшини [3, с. 151].

Головні військові дії між І. Виговським і опозицією розгорілися в травні-червні 1658 р. в районі Полтави. Натоді Г. Гуляницький на чолі трьох полків із чернігівської землі мав ліквідувати інші центри зосередження пушкарівців. Так, за даними Самовидця, ніжинський полковник облогою здобув Лубни та Гадяче [7, с. 78]. Проти ворогів Г. Гуляницький діяв досить жорстоко. Наприклад, у Лубнах з оточення зміг вирватися хіба що місцевий полковник Павло. Решта козаків із Лубен були або страчені, або потонули під час утечі в р. Сулі. [3, с. 219].

Після перемоги І. Виговського під Полтавою, що коштувала Україні 50 тис. життів, та загибелі М. Пушкаря, Москва відкрито надала захист і підтримку іншому “опозиціонеру” – Я. Барабашу – та його оточенню. 16 червня 1658 р. на Україну з метою “наведення порядку” і “подолання міжусобиць” було відряджене військо Г. Ромодановського. “Наведення порядку” росіянами та барабашівцями супроводжувався нищівним погромом Лівобережжя. У відповідь І. Виговський наказує ніжинському полковнику Г. Гуляницькому провести мобілізацію прикордонних полків. Територією Ніжинського полку розійшлася низка універсалів полковника із закликами негайно під страхом смертної кари прибути в полк. З листування російських воєвод і послів Яблонського й Корсака, довідуємося про ті сили, що були в розпорядженні гетьмана в 1658 р.: “черкаські козаки всі в зборі, стоять обозом коло городів: київський стоїть окопавшись за версту від Києва, ніжинський від Ніжина за 5 верст. Також у зборі полки: білоцерківський, канівський, переяславський, корсунський, черкаський, чигиринський і Орда – кажуть, що стоїть їх за 5 верст від Чигрина 30 тис. Нечай з своїм полком теж напоготові. Города укріплюють: в Ніжені копають рив і дуби ставлять...” [3, С. 252]

Цього часу Г. Гуляницький проводить перші каральні акції проти барабашівців і створює своєрідний заслін проти військ Г. Ромодановського, не погоджуючись навідріз пропускати воєводу. За свідченням Самовидця, після його відмови між козаками Г. Гуляницького та військом князя відбулася битва під Пирятином. “И так мусіл Гуляницькій оборонною рукою уходити, котрого у Варві боярин князь Ромадановській держал в облеженю недель шесть, аж Выговській гетман з ордами дал оному отсіч” [7, с. 79].

Як видно з “Літопису Самовидця” та праць М. Грушевського, громадянська війна в Україні переросла в українсько-московську – колишній лукавий союзник за рахунок влаштування розрухи на території Гетьманщині намагався ліквідувати І. Виговського, але наштовхнувся на разючу протидію гетьманського сподвижника Г. Гуляницького та союзників татар.

Розуміючи необхідність значних військових сил у майбутній війні з Московською державною, І. Виговський укріплює україно-кримський союз, а у вересні 1658 р. підписує Гадяцьку угоду з Річчю Посполитою, за якою Підгетьманська Україна поверталася до складу польської держави. Проте, була принципова відмінність: Річ Посполита відтепер вона складалася з трьох рівноправних частин: Польщі, Литви та України. Загалом, це був найбільший здобуток українських політиків від початку повстання в 1648 р., який за значенням міг зрівнятися хіба зі Зборівською угодою 1649 р. Відомо, що крім гетьмана Гадяцький трактат підписала й низка представників старшини, зокрема, ніжинський полковник Г. Гуляницький.

Зберігся універсал І. Виговського до Полтавського полку із закликом до спільних дій. Метою цього документу було прагнення остаточно вирішити внутрішній конфлікт і консолідувати державу напередодні українсько-російської війни. “Паном сотником, ясаулом, атаманом и всему старшому и меншому, в полку Полтавском собравшемуся, товариству доброго здоровья Господа Бога желаем. Дивуемся вам не помалу, что в тяготу неволі неприятеля, на вольности наши войсковые наступаючи, сами добровольно йдете, а на наше отцовское упомненье через часные до вас писанья присланное не вірите: что понеже так есть, еще за сим нашим писаніем, не образумитесь, а прямо и желательно против того неприятеля, как и все Войско Запорожское не будите

стоять, нічого іншого нам учинить не придеться, тільки Богом милостивим освидетельствуюсь и всім Войском нашим Запорожским укажем вам всему світу злост...” [14, с. 88].

Паралельно з цими подіями Москва збирає свої війська біля українського кордону. 10 листопада (31 жовтня) 1658 р. Г. Гуляницький, призначений наказним гетьманом Сіверським, писав із Варви ніжинському наказному полковнику Григорію Кобилецькому, закликаючи його готуватися до оборони перед московським військом: “Москва наступає безбожна зі свавільниками [пушкарівцями та барабашівцями – *авт.*] <...> все мечем та вогнем розоряють, церкви Божі та монастирі палять <...> не шкодують навіть малих дітей, виколупують очі святим образами...” [8, с. 91]. Сучасна російська дослідниця історії Гетьманщини Т. Яковлева додає, що Г. Гуляницький був у розпачі. 17 (7) листопада він писав до Г. Кобилецького: “еси послал до Вобковского как скорее до Борзны, чтоб с теми людьми, что там имеет при себе, до Нежина шол как скорее для обороны” [16, С. 280]. Незабаром почнеться і облога самого Г. Гуляницького у Варві.

Уся друга половина 1658 р. та початок 1659 рр. позначилися постійними українсько-російськими прикордонними боями. Проте, навесні 1659 р. московський цар, заручившись підтримкою новообраного нею, на противагу І. Виговському, гетьмана Івана Безпалого, звелів наступати, відправивши в Україну величезну як на той час армію (70–150 тис. за даними різних джерел) під керуванням князя Олексія Трубецького. За пафосним твердженням радянських істориків керманіч московського війська “повинен був допомогти українському народові подолати ката І. Виговського та не допустити повернення на Україну польських панів” [5, с. 278].

Визначальні події українсько-російської війни 1658–1659 років розгорнулися на території Ніжинського полку поблизу містечка Конотоп, яке завдяки своєму розташуванню було стратегічно важливим пунктом, ключем до всього українського прикордоння в районі Путивля (тоді – важливого прикордонного московського містечка, де перебував постіно воєвода з військовою залогою). Саме в Конотопі був розміщений найбільш боєздатний на Лівобережжі підрозділ гетьманських сил, очолюваних ніжинським полковником Г. Гуляницьким [2, с. 17]. Взяття цього міста фактично відкривало російським військам шлях до будь-якої частини Українського Лівобережжя.

18 квітня 1659 р. до Конотопа підійшли війська О. Трубецького. На зустріч йому виїшов козацько-татарський загін під командуванням Г. Гуляницького. Після короткого бою біля села Попівки, ніжинський полковник відвів свої війська до сотенного містечка, яке московське військо відразу оточило. Облога Конотопа тривала з 20 квітня до початку липня 1659 р. Протягом цього часу жителі міста на чолі з Г. Гуляницьким відбивали штурми ворога, а в ході вирішального бою між І. Виговським та його союзниками з царським військом на р. Соснівка, навіть змогли здійснити напад на обоз князя Трубецького.

Перебуваючи під Конотопом, московське військо командування намаглося взяти під контроль інші міста Ніжинського полку. Так, в травні 1659 р. було здійснено два походи на сотенне містечко Борзну. Під час першого з них козаки на чолі з В. Золотаренком змогли зупинити нападників, однак, у середині травня Борзна все ж була захоплена московитами. Самовидець з цього приводу написав: “князь з войском Борзны достал, одних порубали, а других в полон выбрали и місто спалили” [7, с. 79]. Уцілілі козацькі загони від Борзни відступили до Ніжина. Зважаючи на малочисельність і фортифікаційні укріплення нападати на Ніжин цей московський загін не

ризикнув. Натомість, 27 травня 1659 р. більш чисельні загони під орудою Г. Ромадановського та П. Скуратова вкупі з козаками І. Безпалого (зі слобідських полків і “опозиціонерів”); сам новоспечений гетьман був раніше сумським полковником) підійшли до Ніжина. Відбулися три запеклі бої, що позначилися значними втратами для обох сторін (ніжинською обороною керував наказний гетьман І. Скоробага-тенко). Ось як описували ці події московські воєводи у звіті на ім'я царя Олексія Михайловича: “пришли де они с государевыми ратными людьми под Нежин майя в 27 день, и того же де числа из города из Нежина черкасы учинили выласку, и у государевых де ратных людей с теми черкасы был бой большой...” [11, с. 17]. Знекровлені російські війська, після довгих вагань, так і не наважилися штурмувати ніжинські захисні споруди. Військо князя Г. Ромадановського обмежалося грабунком околиць міста та Ніжинського Пустинно-Тригорського монастиря*, з якого, за свідченням ігумена дзвони й “усі книги церковні та навчальні побрали й до Москви повезли” [2, с. 27].

На думку А. Бульвінського, саме недооцінка О. Трубецьким важливості захоплення Ніжина, куди він послав недостатньо сил, була однією з головних помилок московського командування в цій війні. Адже, в разі оволодіння Ніжином і з'єднання військ московської залоги В.Шереметева, що розміщувалася в Києві, й армії О. Трубецького, угруповання гетьмана в районі Глухова виявилось б відрізаним від центральних і південних районів держави. Гетьман фактично втратив би зв'язок із Північним Лівобережжям, яке його підтримувало. І це спричинило б кардинальні зміни в подальшому перебігу кампанії [2, с. 27–28].

На жаль, блискавична перемога І. Виговського на р. Соснівка під Конотопом мало прислужилася подальшому розвитку Гетьманщини. Очікуваного в Москві українсько-татарського наступу на російські землі не відбулося, що безперечно став би крахом загалом Московської держави, Олексій Михайлович зміг перевести подих і почати відновлювати військо. В Україні вибухнуло нове повстання проти І. Виговського, викликане як незадоволенням щодо повернення поляків, так завдяки пропагандистській діяльності московських послів на Запоріжжі.

На чолі нового антигетьманського виступу стали колишні відомі полководці Б. Хмельницького – І. Богун, І. Сірко й інші, які прагнули повернути владу Ю. Хмельницькому. Показово, що нових повстанців підтримав і Ніжинський полк, де на чолі “опозиції” стояли наказний ніжинський полковник В.Золотаренко та ніжинський протопоп М. Филімонович. 1 вересня 1659 р., скориставшись тим, що ніжинський полковник Г. Гуляницький від'їхав до Корсуня, В. Золотаренко разом із переяславським полковником Т. Цюцюрою підіймає повстання в Ніжинському полку. Метою виступу було знищення польського війська, що розмістилося в Ніжині за правління І. Виговського. Козаки увірвалися до Ніжина і, як пише Самовидець: “...за годину всіх жолніров вибили, которых было корогвей пять, нікого не щадячи...” [7, с. 81].

Московське військове командування, бачачи це, розуміло перспективність нового виступу проти І. Виговського, відтак, на територію Ніжинського полку нове військо під командуванням все того ж воєводи князя О. Трубецького, що отаборившись в ра-

* Щоправда, досі локалізувати цей монастир не вдалося. Поблизу Ніжина на той час було два монастирі: Введенський жіночий приблизно за версту на захід від міських укріплень і Ветхоріздвяний чоловічий на кілька верст далі в тому ж напрямку. До статусу пустельницького більш підходить останній.

йоні Путивля, рушило на Ніжин. Розправившись з польськими жовнірами, В. Золотаренко, не гаючи часу, відсилає до війська О.Трубецького велику делегацію ніжинців на чолі з протопопом М. Филімоновичем. Спритний ніжинський протопоп і авантюрист не тільки повідомив московським можновладцям про антигетьманське повстання в Ніжині, але й виклопотав у бояр прощення для В. Золотаренка (адже теперішній полковник захищав Борзну від російських військ у травні 1659 р.). Після вересневих подій 1659 р. ніщо не могло завадити Васюті (так називали В. Золотаренка в козацькому середовищі) зайняти посаду ніжинського полковника. Враховуючи попередні послуги, зроблені В. Золотаренком московським військам під час кампанії 1654–1655 років у Білорусі, а також участь у заколоті проти І. Виговського, цар Олексій Михайлович щедро обдарував полковника, надавши йому право володіння містом Гомелем “с волостью и уїздом” [15, с. 290].

Втративши авторитет серед козацьких мас, гетьман І. Виговський був змушений відступити на Правобережжя і згодом зректися гетьманства на користь Ю. Хмельницького. Разом із ним пішов і колишній ніжинський полковник Г. Гуляницький, пам'ять та повага до якого ще довго залишалася серед ніжинців. Однак, тоді козаки Ніжинського полку залишилися байдужими до намагань полковника не допустити царської зверхності над Гетьманщиною. Більшість підтримала В. Золотаренка, що вдруге очолив найбільший полк Підгетьманської України (вперше це було в грудні 1655 – на початку 1656 р. відразу після загибелі свого брата, полковника Івана Золотаренка). Намагаючись повернути довіру московського царя, восени 1659 р. ніжинські козаки на чолі з В. Золотаренком прийняли участь в поході кошового отамана Запорізької Січі І. Сірка до Криму, що остаточно добило плани І. Виговського здійснити українсько-кримський похід в глиб московського царства – союзники татари мали терміново повертатися додому. Мешканці Ніжинщини повернулися до присяги московському царю 1654 року, і завдяки активній діяльності В. Золотаренка та М. Филімоновича знову опинилися у векторі впливу Москви.

Не зміг скористатися більш-менш сприятливою після конотопського розгрому ситуацією і Ю. Хмельницький – у 1659 р. він підписує Другий Переяславський договір із Москвою, за яким влада гетьмана значно обмежувалася; трофеї, взяті І. Виговським під Конотопом, поверталися, а московські воєводи відтепер розмістилися не тільки в Києві, але й у Ніжині, Переяславі та кількох інших містах [16, с. 346].

У 1660 р. спалахнула нова війна між Москвою та Варшавою. На допомогу російському війську вирушило козацьке військо на чолі з гетьманом Ю. Хмельницьким. Але поблизу Чуднова і Слободищ воно потрапило в оточення поляків. Бачачи безвихідь ситуації, гетьман підписує з Варшавою Слободищенський трактат, за яким гетьманський уряд поривав із Москвою, а Гетьманщину знову перетворювалася в автономну частину Речі Посполитої.

Однак, проти українсько-польської угоди виступила лівобережна старшина Переяславського, Ніжинського і Чернігівського полків на чолі з Якимом Сомком – дядьком Ю. Хмельницького по материнській лінії. В указаних трьох полках міцно трималися московські воєводи, що, загалом, і визначило позицію Північного Лівобережжя. Сучасний ніжинський дослідник О. Морозов повідомляє, що в січні 1661 р. разом із польськими та кримськими військами до Ніжина підійшли козацькі частини Ю. Хмельницького, який намагався відновити контроль над усією Гетьманщиною. У ході битви союзники увірвалися до міста, але були вибиті ніжинцями [10, с. 105].

Розвиток подальших подій детально висвітлюється в “Літописі Самовидця”. Козаки Ю. Хмельницького на чолі з Г. Гуляницьким залишилися зимувати під Ніжином “...и хан стоял в селі Хорошом Озері, а Хмельницькій з козаками у селі Кропивной <...> много полону побрала аж поза Стародубом, коло Мглина и у Московщині, и хан уступил по Богоявленію от Ніжина...” [7, с. 84]. Як бачимо, намагаючись утриматися при владі, син Б. Хмельницького навіть дозволив татарам грабувати українські землі, що в кінці-кінців коштувало йому посади гетьмана.

У червні 1661 р. Ю. Хмельницький здійснив ще один похід на Лівобережжя й оточив Я. Сомка під Переяславом. На допомогу наказному гетьманові рушили московські війська Г. Ромодановського та козаки Ніжинського полку на чолі з В. Золотаренком. Дізнавшись про наближення свіжих сил Ю. Хмельницький відступив. Але ніжинський полковник, не дочекавшись наказу Я. Сомка, сам рушив навздогін Ю. Хмельницькому. І такий крок лише підтверджує думку, що на той час на Лівобережжі панувала політична анархія та боротьбу старшини за гетьманську булаву, вільну після повалення Ю. Хмельницького. Одним із кандидатів на неї був якраз В. Золотаренко, який щосили намагався здобути підтримку козаків свого полку. Так, у 1661 р. він отримав від Олексія Михайловича нагороду за сміливість Ніжина під час наступу військ Ю. Хмельницького. Василю подарували грамоту, 150 рублів та соболі. “Грамоту залишив у себе, а соболі роздав сотникам, осавулам та старшинам полку свого. “Цар прислав мені нагороду, – сказав він, – а я дарую її вам, щоб служили ви правдою не схиляючись на коштовності ляхські, не ставали зрадниками” [10, с. 106].

Дарунки безперечно зробили свою справу. Ніжинські козаки досить віддано служили своєму полковнику. В січні 1662 р. частини Ніжинського й Чернігівського полків, за підтримки військ боярина Бутурліна, розбили на сіверських землях загони кримських татар. З полону були звільнені майже 20 тис. щойно полонених бранців. А у вересні того ж року ніжинський полк на чолі з В. Золотаренком вкупі з військами Г. Ромодановського розбили польсько-татарські війська Ю. Хмельницького під Ржишевом і Каневом.

На початку 1663 р. остаточно визначилися кандидатури на нового гетьмана: наказний гетьман і переяславський полковник Я. Сомко, ніжинський полковник В. Золотаренко та кошовий отаман Запорізької Січі Іван Брюховецький. Кожен із претендентів шукав підтримки населення шляхом поливання брудом опонентів і візитами до Москви. Найбільш управним в останньому був запорізький ватажок, який чисельними обіцянками задурив голови як запорожцям, так і московському царю. Сучасні дослідники епохи козаччини В. Смолій і В. Степанков додають, що деструктивну роль у цій боротьбі за булаву – й узагалі впродовж епохи “Руїни” – відігравали представники вищого православного духовенства. “Замість того, щоб сприяти об’єднанню всього суспільства на платформі загальнонаціональних інтересів, вони часто тільки розпалювали групові та міжстанові конфлікти. Підтримка одних гетьманів усупереч іншим стає чи не нормою поведінки багатьох ієрархів (характерна у цьому відношенні діяльність ніжинського протопопа М. Филімоновича, а згодом єпископа мстиславського і оршанського Мефодія)” [13, с. 11].

Розуміючи, що поступається в лідерських якостях Я. Сомку та в демагогії І. Брюховецькому, Васюта знову вдався до підкупу козаків. Однак, цього разу хабарі призначалися не ніжинським козакам, а запорожцям І. Брюховецького та московським воє-

водам. Самовидець повідомляє, що хитрі січовики охоче брали подарунки та клялися В. Золотаренку в щирій прихильності. Але одного разу довірені особи ніжинського полковника зустріли в шинку запорожців, які під чаркою повідомили, що вони, м'яко кажучи, водять необачного претендента за ніс, і коли справа дійде до загальної військової ради, то оберуть гетьманом свого кошового отамана. Обурений ніжинський полковник спробував було підняти Ніжинський полк до походу проти Січі, але марно. Натомість, ніжинські козаки, обурені зловживаннями старшини, самі виступили проти свого полковника і ледь його не вбили [15, с. 292]. З огляду на такий провал передвиборчої кампанії, він змушений був відмовитися від омріяної булави й стати на бік Я. Сомка.

Після тривалих зволікань цар Олексій Михайлович нарешті визначитися з підтримкою одного з кандидатів і призначив загальну козацьку раду для обрання нового керманіча Лівобережжя. Місцем скликання ради обрали Ніжин – найбільше місто Гетьманщини, контрольоване залогою на чолі з воєводою, зручне як з точки зору доступу до інших регіонів Гетьманщини, так і до московсько-українського кордону. Влаштувати справу з виборами гетьмана доручалося царевому окольничому, князю Д. Великогагіну, який у середині травня 1663 р. прибув до Ніжина з великим почтом. Пишний намет князя був розташований за містом, обабіч Московської дороги. Я.Сомко розмістив своїх козаків південніше міських укріплень – за Київською брамою, а І. Брюховецький і запорожці отаборилися на протилежному кінці міста, за Московською брамою, в місцевості, що носила назву “Романівський кут” [9, с. 83].

Вибори вирішили провести на північній околиці міста – Московській дорозі, поряд із наметом кн. Д. Великогагіна. 17 червня 1663 р. о 10 годині ранку гучні удари у литаври сповістили про початок загальної ради. Навколо царського намету почали збиратись козаки та місцеве населення. Рада розпочалася із зачитування князем Д. Великогагіним царського указу. Проте, ніхто з присутніх і не думав слухати посла. На майдані піднявся жахливий лемент із викриками обрати кожен свого кандидата, що згодом переріс у криваву бійку, в ході якої козаки Я.Сомка були побиті запорожцями. За свідченнями О. Морозова, прихильники І. Брюховецького відібрали в Я. Сомка гетьманські клейноди, зламали бунчук; а на гетьманський стілець посадили свого претендента [9, с. 85].

Раду перенесли на наступний день. Але події, що відбулися в ніч перед 18 червня 1663 р., вирішили долю гетьманської булави. У таборі Я. Сомка та В. Золотаренка спалахнуло повстання – ніжинські та переяславські козаки, підбурені запорожцями, перейшли на бік І. Брюховецького. Я.Сомко з В. Золотаренком змушені були шукати захисту в наметі московського посла. Вдень козацька рада без усілякого супротиву обрала гетьманом кошового отамана Січі І. Брюховецького. Князь Д. Великогагін, зважаючи на вп'ятеро переважаючу 40-тисячну силу симпатиків І. Брюховецького, був змушений затвердити гетьмана. Обох колишніх претендентів на булаву разом із їхнім оточенням ув'язнили та відправили до ніжинського замку. Рівно за 2 місяці за наказом гетьмана І. Брюховецького їх стратили в сотенному містечку Борзні неподалік Ніжина.

Після обрання гетьманом – подій, що в історіографії отримали назву “Чорної ради” (через участь у виборах козацької бідноти – черні) – І. Брюховецький разом із почтом князя Д. Великогагіна увійшов до м. Ніжина. В Миколаївському соборі, збудованому кількома роками раніше на кошти ніжинських полковників Івана та Василя Золотаренків, під час урочистого молебню новий гетьман склав присягу на вірність московському цареві.

Очевидно, щоб покарати ніжинців за підтримку свого полковника, І. Брюховецький зробив щедрий жест – дозволив черні та запорожцям три дні грабувати місто та його околиці. Автор “Літопису Самовидця”, який був очевидцем “Чорної ради”, так писав про ці події: “Хочай якого значного козака забили или человека, то тое в жарт повернено, а старшина козаки значніе, яко змогучи, крилися, где хто мотл, жупани кармазиновіе на сермяги миняли” [7, с. 91]. Сучасні дослідники ніжинських старожитностей маже однакостайно приходять до однієї цілком логічної тези, що характеризує значення “Чорної ради” та погрому, сформульованої одним із них: “Багато бачив завойовників старий Ніжин, але, мабуть, це були найгірші” [10, с. 110].

На четвертий день руйнування припинилися і січовики на чолі з І. Брюховецьким почали ставити своїх людей на полкові посади. Так, замість В. Золотаренка ніжинським полковником був призначений козак “з голоти” Матвій Гвинтовка. Він був радий призначенню до такої міри, що навіть не пручався, коли І. Брюховецькому вирішив виокремити з найбільшого в державі Ніжинського полку три нові полки: Глухівський, Сосницький та Стародубський [15, с. 124]. Цей поділ мав лише одне завдання – унеможливити в майбутньому появи нової опозиції в Ніжинському полку – центрі козацтва Північної Гетьманщини, відносно встановленої на “Чорній раді” влади січовиків і черні. На думку сучасного історика В. Кривошеї, в 1663 р. “клан Хмельницьких–Сомків–Золотаренків поніс непоправні втрати. Після 6 років гетьманування спочатку І. Виговського, а потім Ю. Хмельницького, коли опозиція (чернь, Січ) тільки виступала проти офіційної політики, Українську козацьку державу охопила перманентна громадянська війна, настала “Руїна” [6, с. 155].

Отже, землі Ніжинського козацького полку перебували в епіцентрі військово-політичного розвитку Гетьманщини 1657–1663 років. Ніжинські полковники Г. Гуляницький (1656–1659) та В. Золотаренко (1659–1663) входили до найближчого оточення правлячої верхівки Гетьманщини, іноді й самі фактично очолювали державу: Г. Гуляницький був безпосереднім учасником придушення виступу М. Пушкаря та Я. Барабаша проти гетьмана І. Виговського (1657–1659, героєм оборони Конотопу 1659 р.); В. Золотаренко, завдяки діям протопопа М. Филімоновича, отримав довіру московського царя Олексія Михайловича й після зречення Ю. Хмельницького з гетьманства став одним із кандидатів на володіння гетьманською булавою. Сумнозвісна “Чорна рада” в Ніжині 1663 р., принесла не лише смерть ніжинському полковнику В. Золотаренку, але й помітне послаблення ролі Ніжинського полку в історії Гетьманщини. Події перманентної громадянської війни на зламі 1650–1660-х років фактично ознаменували початок доби “Руїни”.

1. *Борисенко В.* Переддень національної трагедії України. Причини “Руїни” // Історія України. – 1999. – №4. – С. 3–5.
2. *Бульвінський А.* Конотопська битва 1659 року. – К., 2008. – 64 с.
3. *Грушевський М.С.* Історія України-Руси. В 11 томах, 12 книгах. – Т. X. – Нью-Йорк: Книгоспілка, 1958. – 594 с.
4. *Ефремов Ю.* Украина и “Руина”: от Хмельницкого к Мазепе // Малоизвестные страницы из истории украинского народа. – К., 1992. – 159–171 с.
5. *Історія Української РСР.* В 2-х тт. – Т. I. – К.: АН УРСР, 1953. – 784 с.
6. *Кривошея В.* Генеалогія українського козацтва. Нариси історії козацьких полків. – К.: ВД Стіло, 2004. – 391 с.
7. *Літопис Самовидця.* – К., 1972. – 208 с.

8. *Мицик Ю.* Гетьман Іван Виговський. – К.: ВД Києво-Могилянська академія, 2004. – 84 с.
9. *Морозов О.* Ніжинський протопоп Максим Філімонович. – Ніжин: Просвіта, 2000. – 148 с.
10. Ніжин: із глибини віків... Матеріали з краєзнавства Ніжина / Автор і упорядник Л.Б. Петренко. – Ніжин: Аспект-Поліграф, 2008. – 428 с.
11. Ніжин і Ніжинщина. Історико-краєзнавчі матеріали. Вип. I. – Ніжин, 1994. – 24 с.
12. *Пиріг П.* Ніжинський полк // Ніжинський вісник. – 1991. – 9 жовтня (№ 116). – С. 3.
13. *Смолій В. Степанков В.* Переддень Руїни (1656–1670 рр.) // Київська старовина. – 1993. – № 6. – С. 2–16.
14. Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657–1687 рр.). Матеріали до українського дипломатичного. – К.–Львів: НТШ, 2004. – 1087 с.
15. Чернігівщина – земля козацька. Календар за 2000 рік. – К.: Видавництво Чернігівського земляцтва, 1999. – 768 с.
16. *Яковлева Т.* Гетьманщина в другій половині 50–их років XVII ст. Причини і початок Руїни. – К: Основи, 1998. – 447 с.
17. *Яковлева Т.* Руїна Гетьманщини. Від Переяславської ради–2 до Андрусівської угоди (1659–1667 рр.) – К., 2003. – 562 с.

***Ростовська О., Желєзко Р.* Події 1657–1663 років на Ніжинщині: українсько-російське протистояння та громадянська війна в Україні**

У статті на основі краєзнавчих, документальних і монографічних праць зроблено спробу проаналізувати хід подій повстання М. Пушкаря та Я. Барабаша, українсько-російської війни 1658–1659 років, а також Чорної ради в Ніжині 1663 р. крізь призму участі в них представників Ніжинського козацького полку. Особлива увага звертається на причини, особливості й наслідки українсько-російських відносин 1657–1663 років, поширення деструктивних процесів у середині Козацької держави, поділ Гетьманщини вздовж Дніпра. Авторами висвітлено вплив діяльності ніжинських полковників Г. Гуляницького і В. Золотаренка та їх оточення на поглиблення “Руїни”.

***Ростовская О., Железко Р.* События 1657–1663 гг. на Нежинщине: украинно-российское противостояние и гражданская война на Украине**

В данной статье на основе краеведческих, документальных и монографических работ сделана попытка проанализировать ход действий восстания М. Пушкаря и Я. Барабаша, украинско-российской войны 1658–1659 гг. и Чорной рады в Нежине 1663 г. сквозь призму участия в них представителей Нежинского казацкого полка. Особенное внимание обращается на причины, особенности и последствия украинско-российских отношений 1657–1663 гг., распространение деструктивных процессов внутри Казацкого государства, раздел Гетманщины по Днепру. Авторами показано влияние деятельности нежинских полковников Г. Гуляницкого и В. Золотаренко, а также их окружения на углубление “Руины”.

***Rostovs'ka O., Zheliezko R.* Events in the 1657–1663 in Nizhyn region: Ukrainian-Russian confrontation and civil war in Ukraine**

The article is based on local history, documentary and monographic works which try to analyze the course of events of M. Pushkar and Ya. Barabash uprising, Ukrainian-Russian war in the 1658–1659 and Black Rada in Nizhyn in 1663 through the prism of participation of representatives of Nizhyn Cossack regiment. Special attention is paid to the causes, characteristics and consequences of Ukrainian-Russian Relations in 1657–1663, the spread of destructive processes in the middle of the Cossack state, division of Hetmanate along the Dnipro river. The authors describe the impact of Nizhyn colonels G. Hulyanytsky and V. Zolotarenko and their environment to deepening of the “Ruins”.